

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/wielka-brytania/76237,Keston-College-a-wolnosc-religijna-za-zelazna-kurtyna.html>

Siedziba Keston College, lata siedemdziesiąte XX w. Fot. ze zbiorów The Keston Center for Religion, Politics, and Society, Baylor University, Waco, Texas

ARTYKUŁ

Keston College a wolność religijna za żelazną kurtyną

Autor: BOGUSŁAW WÓJCIK 21.11.2020

Na początku listopada 2019 r. w The Royal Foundation of St Katharine w Londynie odbyły się uroczystości z okazji pięćdziesięciolecia założenia Keston College, organizacji, której działalność miała wpływ na uwolnienie Europy Środkowo-Wschodniej spod dominacji sowieckiej.

Jednym z mówców był anglikański pastor Michael Bourdeaux, założyciel tego wielowymiarowego projektu, w którego historii znajdziemy liczne polskie akcenty.

Trudne początki

Zanim w 1969 r. w Chislehurst zaczęło funkcjonować Centre for the Study of Religion and Communism, do którego wkrótce – po przeniesieniu do Keston Common na obrzeżach Londynu – przyłgnęła nazwa Keston College, w życiu jego założyciela doszło do kilku zbiegów okoliczności. Ze względu na wyjątkowe uzdolnienia językowe podczas odbywania zasadniczej służby wojskowej został on skierowany na kurs języka niemieckiego i planowano wysłać go jako tłumacza do jednej z baz wojskowych na terytorium RFN. Z powodu problemów zdrowotnych nie przystąpił jednak do wymaganego egzaminu.

W pierwszym okresie działalności zajmowano się przede wszystkim sytuacją religii, Kościołów i związków wyznaniowych w ZSRS. Prowadzone w tym zakresie badania dotyczyły Cerkwii, Kościoła katolickiego i wspólnot protestanckich.

Przełożeni, których prosił o wyjście z zaistniałego impasu i umożliwienie mu rozwijania swoich talentów, wysłali go na kurs rosyjskiego¹. Język ten stał się wkrótce pasją młodego Michaela Bourdeaux – rozwijał ją podczas studiów filologicznych na uniwersytecie w Oksfordzie w latach 1954–1957, a następnie podczas rocznego stażu w Moskwie, na który został wysłany w 1959 r. z ramienia British Council. Kolejne wizyty w ZSRS, nawiązane znajomości oraz wrażliwość na sprawy duchowe utwierdziły go – od 1960 r. już anglikańskiego pastora – w przekonaniu, że mówienie o wolności religijnej w tym kraju to jedynie propaganda. Kluczowe znaczenie dla decyzji utworzenia organizacji, o której mowa, miało spotkanie, do którego doszło w Moskwie w 1964 r. przy ruinach kościoła świętych Piotra i Pawła. Od spotkanych wówczas kobiet, Fieodosii Warawwy i Anastazji Proniny, Bourdeaux usłyszał wezwanie, które stało się impulsem do jego dalszej działalności:

„Bądź naszym głosem i mów za nas, powiedz światu o naszych cierpieniach.”²

Jedną z jego pierwszych reakcji na słowa usłyszane w Moskwie było opublikowanie w 1965 r. książki *Opium of the People*³, przedstawiającej nową falę prześladowań w ZSRS. Zanim na jej wydanie zdecydowała się oficyna Faber & Faber, kilkanaście innych wydawnictw zwróciło maszynopis autorowi, a kiedy ujrzała już światło dzienne, Bourdeaux został napiętnowany przez ośrodki opiniotwórcze jako „niewiarygodny i subiektywny komentator”⁴.

Ks. Franciszek Blachnicki wśród pracowników Keston College. Fot. ze zbiorów The Keston Center for Religion, Politics, and Society, Baylor University, Waco, Texas

Z perspektywy brytyjskiej opinii publicznej zrozumienie sytuacji w krajach pozostających w kręgu wpływów Kremla nie było łatwe. Jej ogólny zarys był jasny, szczególnie po zakończeniu II wojny światowej. Później jednak podłoże różnych zdarzeń w ZSRS stawało się coraz bardziej rozmazane. Działała w tym względnie nie tylko skuteczna propaganda sowiecka, wykorzystująca np. od lat sześćdziesiątych przedstawicieli Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Światowej Radzie Kościołów, by utwierdzać światową opinię publiczną w przekonaniu, że w Związku Sowieckim nie ma prześladowań religijnych. Nagłaśnianiu pewnych faktów nie sprzyjały także napięcia między USA i ZSRS, następujące po takich incydentach, jak np. zestrzelenie amerykańskiego samolotu U-2 w 1960 r. nad terytorium drugiego z mocarstw. Należy pamiętać również o powszechnym w tamtym czasie poglądzie, że komunizm jest zjawiskiem stałym i lepszym rozwiązaniem będzie wspieranie jego bardziej liberalnych wersji aniżeli frontalna walka z nim.

Założenie i rozwój Keston College

Niezrażony niepowodzeniami, Bourdeaux postanowił działać dalej. Wśród jego sprzymierzeńców znaleźli się arcybiskup Canterbury Michael Ramsey, prywatni donatorzy, a także emigranci z krajów komunistycznych, tacy jak pastor Richard Wurmbbrand z Rumunii, który, jeśli podważano jego relacje o doznanych prześladowaniach, po prostu ściągał koszulę, pokazując ślady tortur. Ważną rolę w budowaniu naukowego prestiżu Centre for the Study of Religion and Communism odegrali jego współzałożyciele – John Lawrence, Leonard Schapiro i Peter Reddaway. Wszyscy oni byli uznanymi sowietologami. Warto wspomnieć, że np. Reddaway to współautor książek demaskujących system nadużywania psychiatrii w ZSRS, m.in.

do represjonowania osób wierzących⁵. Wraz ze wspomnianym centrum badawczym powstała organizacja charytatywna „Aid to the Russian Christians”, która pomagała dysydemtom religijnym w ZSRS i ich rodzinom, przede wszystkim za pomocą paczek przesyłanych do więzień i obozów. Na jej czele stanęła Jane Ellis, która została też jednym z głównych specjalistów do spraw sowieckich w Keston College⁶.

W pierwszym okresie działalności zajmowano się przede wszystkim sytuacją religii, Kościołów i związków wyznaniowych w ZSRS. Prowadzone w tym zakresie badania dotyczyły Cerkwii, Kościoła katolickiego i wspólnot protestanckich. Ich efektem była m.in. książka Bourdeaux *Faith on Trial in Russia*, opublikowana w 1971 r., w której autor opisał historię prześladowania baptystów z grupy „inicjatywników”, na czele których w połowie lat sześćdziesiątych stanęli Giennadij Kriuczok i Georgij Wins.

W dziale rosyjskim obok wspomnianej Ellis pracowali m.in. Xenia Howard-Johnston (później Dennen) i Michael Rowe. Grono współpracowników Keston College stopniowo się powiększało. W połowie lat osiemdziesiątych, kiedy nastąpił największy rozkwit tej organizacji, pracowało w niej 25 badaczy, którzy przeglądali co miesiąc kilkaset czasopism i samizdatów w 19 językach i publikowali najważniejsze fragmenty. Działem badawczym kierował wówczas wspomniany Rowe, działem informacyjnym zawiadowała Alona Kożewnikowa, całością jako dyrektor wykonawczy zarządzał zaś Philip Walters. Sytuację wierzących w Europie Środkowo-Wschodniej relacjonowali m.in.: Arvan Gordon (NRD), Bob Hoare (Bułgaria), Alan Scarfe i Paul Booth (Rumunia), John Eibner (Węgry), Muriel Heppell i Stella Alexander (Jugosławia).

Michael Bourdeaux (drugi od prawej) otrzymuje Nagrodę Templetona, 1984 r. Fot. ze

**zbiorów The Keston Center for
Religion, Politics and Society,
Baylor University, Waco, Texas**

O sile oddziaływania Keston College decydowały: bezpośrednie kontakty z dysydentami zza „żelaznej kurtyny”, profesjonalizm jego badaczy, którzy kierowali się zasadą nagłaśniania jedynie potwierdzonych informacji, ale i następująca w połowie lat siedemdziesiątych zmiana polityki USA, polegająca na wykorzystywaniu w niej zagadnień związanych z obroną praw człowieka. Pracownicy Keston College zaczęli w latach osiemdziesiątych cyklicznie pojawiać się w telewizji i radiu BBC, a ukazujący się co dwa tygodnie serwis informacyjny „Keston News Service” był prenumerowany przez wszystkie ważniejsze agencje prasowe i wiele brytyjskich mediów. To na jego łamach pierwszy raz została opublikowana lista internowanych po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce.

W połowie lat osiemdziesiątych, kiedy nastąpił największy rozkwit tej organizacji, pracowało w niej 25 badaczy, którzy przeglądali co miesiąc kilkaset czasopism i samizdatów w 19 językach i publikowali najważniejsze fragmenty.

Od 1973 r. wydawano także czasopismo o statusie akademickim „Religion in Communist Lands”. Redagowała je przez kilka pierwszych lat Howard-Johnston, a następnie Ellis. Ukazywały się w nim artykuły poświęcone nie tylko Europie Środkowo-Wschodniej, lecz również sytuacji w Afganistanie, Ameryce Środkowej i Południowej oraz w Chinach. W pierwszym numerze tego czasopisma wskazywano na to, że nie ma być ono rejestrem prześladowań, lecz ma opisywać i analizować ze szczególną uwagą duchowe przebudzenie następujące w krajach, których oficjalną doktryną stał się wojujący ateizm⁷.

Przesłanie to wyrażało zarazem filozofię oddziaływania Keston College, zgodnie z którą celem tej organizacji było nie obalenie komunizmu, lecz

„badanie i dokumentowanie wszystkich aspektów życia religijnego (zarówno chrześcijańskie, jak

i niechrześcijan) w tych krajach, które są rządzone przez komunistów lub reżimy marksistowskie”⁸.

Z perspektywy czasu miała się ona okazać bardzo skuteczna, ponieważ demaskowała demokratyczne pozory w krajach komunistycznych i prostowała błędne wyobrażenia Zachodu o komunizmie. Opisywane przypadki prześladowań religijnych, ujawniane personalia i wizerunki dysydentów religijnych (w takich publikacjach, jak np. *Christian Prisoners in the USSR*) tworzyły też z czasem nad nimi swoisty parasol ochronny⁹. Jako rozpoznawalni i „słyszani” na Zachodzie, odzyskiwali swoją tożsamość również we własnych krajach, uwalniano ich z więzień i obozów, a w niektórych przypadkach pozwalano im również na emigrację.

Z biegiem lat w Keston College zostały zorganizowane archiwum i biblioteka, w których zgromadzono wyjątkowy zbiór samizdatów, a także opracowań i materiałów dotyczących sytuacji społeczno-politycznej w ZSRS i krajach pozostających pod jego wpływami. Od 1980 r. funkcję archiwisty i bibliotekarza pełnił Malcolm Walker. Jak wskazuje Walker, tylko w części archiwum gromadzącej samizdaty ze Związku Sowieckiego znalazło się 4 tys. jednostek zawierających korespondencje, petycje, krótkie informacje i wspomnienia¹⁰.

Z Keston College, jako organizacją posiadającą ekspertów do spraw sytuacji społeczno-politycznej w krajach bloku wschodniego oraz liczne lokalne kontakty, współpracowały Biuro Spraw Zagranicznych Wielkiej Brytanii i Departament Stanu USA. W Keston przygotowywano ekspertyzy dla rządów oraz delegacji rządowych, grup polityków oraz dziennikarzy udających się do krajów socjalistycznych.

„Dzięki Keston College wszyscy oni zaczęli zdawać sobie sprawę, że w przypadku Europy Wschodniej sytuacja Kościoła jest bardzo ważna, gdyż wpływa na sytuację polityczną. Myśmy przygotowywali takie opinie z punktu widzenia religii, inne instytucje, np. BBC, przygotowywały również podobne opinie, ale już z innej perspektywy. Nie były to tylko dokumenty pisane. Czasami jechało się na spotkania z delegacją, która wybierała się np. do Polski, podczas którego członkowie tej delegacji zadawali pytania. Zarówno same opinie, jak i podobne spotkania miały charakter poufny”

– wspomina Grażyna Sikorska, analizująca dla Keston College sytuację w PRL¹¹.

Spotkanie w Brockenhurst; od lewej: Victoria Watts, Grażyna Sikorska, Bogusław Wójcik, Malcolm Walker, Paul Lucey, 1 lipca 2018 r. Fot. Janusz Sikora-Sikorski

Polskie wątki w Keston College

Początkowo tematyką polską w Keston College zajmowali się wspomniani Rowe i Walters. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych przejęli ją jednak Alexander Tomský i właśnie Sikorska, znający i rozumiejący o wiele lepiej lokalne uwarunkowania. Na początku lat osiemdziesiątych przez pewien czas zajmował się nią także Tadeusz Kadenacy. Tomský, którego matka pochodziła z Przemyśla, wyemigrował z Czechosłowacji w trakcie inwazji wojsk Układu Warszawskiego w sierpniu 1968 r. Z Keston College był związany w latach 1977–1986, kierując m.in. działem Europy Środkowej. Opublikował w tym okresie wiele artykułów, udzielał również wywiadów radiowych i telewizyjnych, stając się w sprawach polskich postacią opiniotwórczą. W 1982 r. ukazała się jego książeczka *Catholic Poland*¹². Po latach wspomina tamte czasy:

„miałem co tydzień jakąś relację w radiu (ku zazdrości londyńskich Polaków), rzadziej w telewizji. Moje artykuły ukazywały się w Niemczech, we Francji i oczywiście z naszego serwisu informacyjnego korzystały w znacznym stopniu Radio Wolna Europa i bardziej prawicowe dzienniki i tygodniki religijne. Prowadziłem kronikę czechosłowacką dla «Kultury» paryskiej i wysyłałem wiadomości do francuskiego serwisu o dysydentach. W Polsce mieliśmy współpracowników przemycających do Czechosłowacji książki wydawane na emigracji, a z Polski można było wtedy wysłać nawet dwudziestokilogramową paczkę z takim ładunkiem. W okresie Solidarności mieliśmy bardzo ścisłe kontakty z opozycją w Polsce, szczególnie lubelskimi «Spotkaniem» i Januszem Krupskim.”¹³

Największym paradoksem w Polsce pozostawał dla Tomský’ego Kościół katolicki, z którym identyfikowało się 90 proc. społeczeństwa

„pomimo długotrwałych prześladowań samego Kościoła i jego wiernych, wdrażanych w Polsce programów ideologizacji społeczeństwa oraz przynależności do PZPR 3 milionów Polaków do momentu utworzenia NSZZ Solidarność”.¹⁴

Sikorska wyjechała do Wielkiej Brytanii w 1974 r., po ukończeniu biologii na Uniwersytecie Śląskim. Pracowała naukowo w University of London, a następnie w latach 1979–1989 w Keston College. Redagowała informacje, pisała artykuły, organizowała spotkania, udzielała wywiadów i koordynowała przetrzyty do Polski materiałów wydawanych m.in. przez Keston College. Jest autorką rozdziału poświęconego Polsce w opracowaniu *Conscience and Captivity. Religion in Eastern Europe*¹⁵, powstałym na zlecenie wpływowej i opiniotwórczej organizacji *Ethics and Public Policy Center*, oraz książek *Jerzy Popiełuszko. A Martyr for the Truth*¹⁶ i *Light and Life: Renewal in Poland*¹⁷. Jak zauważa, powstanie działu polskiego w Keston College nałożyło się na

„czas eksplozji ruchu opozycyjnego, polskiej prasy podziemnej, Latającego Uniwersytetu, czas prześladowań, ale i czas wyboru Papieża Polaka i Jego pierwszej pielgrzymki do Ojczyzny, pielgrzymki, która dała Narodowi poczucie jedności i siły moralnej.”¹⁸

Sam zaś Kościół katolicki w Polsce, według Sikorskiej, wszedł w latach osiemdziesiątych w swoją złotą erę także dzięki społecznemu fenomenowi Solidarności:

„Prześladowana przez tak wiele lat religia nagle eksplodowała spontanicznie i radośnie. Wizerunki św. Barbary, patronki górników, na ich żądanie powróciły do kopalni. Krzyże wieszano w biurach, zakładach pracy i szkołach. W wielu fabrykach w biurach Solidarności pojawiły się afisze o tematyce religijnej. W miastach jak grzyby po deszczu wyrastały Kluby Inteligencji Katolickiej.”¹⁹

Rozwój sytuacji w Polsce stawał się namacalnym dowodem znaczenia religii w destabilizowaniu systemu lekceważącego podstawowe prawa człowieka. Przenikające stąd dalej idee, informacje i społeczna euforia inspirowały działaczy społeczno-politycznych w innych krajach tej części Europy. Rolą Keston College było przekazywanie tej pozytywnej energii dalej. Polska tematyka nie zniknęła więc ze stron „Keston News Service” i kolejnych numerów „Religion in Communist Lands”, a także takich popularnych czasopism wydawanych przez organizację, jak „Right to Believe” i „Frontier”.

Przełom 1989 r. nowym wyzwaniem dla Keston College

Podczas spotkania osób związanych z Keston College, zorganizowanego 1 lipca 2018 r. w Brockenhurst w Wielkiej Brytanii, zapytałem Bourdeaux, co bardziej zdeterminowało jego działania sprzed pięćdziesięciu lat: wiara czy rozum. Po chwili zadumy odpowiedział, że wiara. Była ona niezmiernie silna. Jak wspominała bowiem córka założyciela Keston College, ze względu na zaangażowanie ojca w działalność tej organizacji w ich domu nie brakowało sytuacji, gdy pojawiało się pytanie: kto zapłaci za rachunki? Zarazem jednak – zgodnie z tym, co powtarzał Bourdeaux – środki finansowe zawsze „cudem” znajdowały się na czas. Podobny idealizm i samozaparcie cechowały tych, którzy związali się z tą organizacją. Decydując się w niej na pracę, musieli poświęcić swoje kariery zawodowe, perspektywę osiągnięcia wyższych zarobków (płace w Keston College były symboliczne) czy, tak jak w przypadku Tomský’ego i Sikorskiej do 1989 r. – możliwość

odwiedzin najbliższych w kraju ojczystym.

Z biegiem lat w Keston College zostały zorganizowane archiwum i biblioteka, w których zgromadzono wyjątkowy zbiór samizdatów, a także opracowań i materiałów dotyczących sytuacji społeczno-politycznej w ZSRS i krajach pozostających pod jego wpływami.

Problemy materialne związane z funkcjonowaniem organizacji zniknęły na krótko, gdy w 1984 r. Bourdeaux otrzymał prestiżową Nagrodę Templetona. Pozyskane środki pozwoliły m.in. na remont i rozbudowę siedziby organizacji oraz chwilowe przewyciężenie trudności związanych z ciągle rosnącymi kosztami utrzymania i prowadzoną działalnością wydawniczą. Upadek komunizmu w Europie Środkowej w 1989 r., do którego przyczynił się także Keston College, przypieczętował jednak potrzebę określenia jego misji na nowo²⁰. W 1991 r. sprzedano siedzibę organizacji w Keston, a równocześnie przeniesiono archiwum i bibliotekę do Oxfordu. Samą nazwę zmieniono z Keston College na Keston Institute. W tym też roku personel organizacji skurczył się z 25 do 5 badaczy, a w wyniku zmian polityki wydawniczej m.in. zasłużone czasopismo „Religion in Communist Lands” zostało przemianowane na „The Keston Journal”²¹. Wszystkie te zmiany oraz kilkuletnie próby nawiązania współpracy z naukowcami w Oxfordzie nie przyniosły spodziewanych rezultatów. W 2007 r. ostatecznie archiwum i biblioteka Keston Institute trafiły na Baylor University w Waco w Teksasie (USA), gdzie od 2007 r. wchodzi w skład Keston Center for Religion, Politics & Society.

Most między Wschodem i Zachodem

Przedstawiciele fundacji przyznającej Nagrodę Templetona w 1984 r. wskazywali m.in. na zasługi Bourdeaux w informowaniu o cierpieniach osób prześladowanych, skazanych na wygnanie, więzienie lub pobyt w szpitalu psychiatrycznym, oraz w „dawaniu nadziei tym, którzy złożyli kosztowne świadectwo prawdzie”. Podkreślali zarazem, że poprzez obronę „wolności religijnej utworzył jedno z najbardziej zasadniczych połączeń pomiędzy Wschodem i Zachodem”²². Przeciwwstawiając się łamaniu praw człowieka w ZSRS i jego krajach satelickich, zarówno on, jak i wszyscy tworzący Keston College starali się przede wszystkim zmienić w tym zakresie wyobrażenia społeczeństw zachodnich. Czynili to nie tylko przez pryzmat pytania: „Co możemy zrobić dla

nich?”, lecz także próbując uzmysłwić sobie „Co oni robią dla nas?”²³. Nie da się ani łatwo zmierzyć geopolitycznych efektów tego podejścia, ani przecenić ich znaczenia dla przełomowych wydarzeń z 1989 r.

Kilka krajów wchodzących uprzednio w skład bloku wschodniego dostrzegło zasługi Bourdeaux i nadało mu wysokie odznaczenia państwowe. W 1999 r. przeszedł on na emeryturę, nie zaprzestał jednak działalności, której poświęcił całe życie. Na wspomnianym spotkaniu w Brockenhurst poinformował m.in., że trwają prace edytorskie nad jego pamiętnikami. Należy mieć więc nadzieję, że wkrótce do listy jego ponad trzydziestu publikacji dołączy pozycja, która w znacznym stopniu poszerzy wiedzę na temat okoliczności związanych z powstaniem i działalnością Keston College.

Tekst pochodzi z numeru „Biuletynu IPN” 10/2019

---

¹ M. Hurst, *British Human Rights Organizations and Soviet Dissent, 1965–1985*, London 2017, s. 115–116.

² J. Robertson, *Be Our Voice. The Story of Michael Bourdeaux and Keston College*, London 1984, s. 26–27.

³ M. Bourdeaux, *Opium of the People*, London 1965.

⁴ M. Bourdeaux, *Pioneering Religious Freedom Advocacy Behind the Iron Curtain: Lessons and Legacies*, „The Review of Faith & International Affairs” 2012, nr 3, s. 14.

⁵ *Russia's Political Hospitals. The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union*, ed. S. Bloch, P. Reddaway, London 1977; *Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry*, ed. S. Bloch, P. Reddaway, London 1984.

⁶ Relacja Grażyny Sikorskiej z 12 XII 2017 r., w zbiorach autora.

⁷ L. Schapiro, *Ten Years of Religion in Communist Lands*, „Religion in Communist Lands” 1983, nr 1 (t. 11), s. 4.

⁸ M. Bourdeaux, *Land of Crosses. The struggle for religious freedom in Lithuania, 1939–78*, Devon 1979, s. XV.

⁹ M. Bourdeaux, *Christian Prisoners in the USSR. A Keston College Staff Study*, Keston 1977.

¹⁰ M. Walker, *The Heart of the Organization – The Archive at Keston*, „The Right to Believe” 1986, nr 3.

¹¹ Relacja Grażyny Sikorskiej...

¹² A. Tomský, *Catholic Poland...*, Keston 1982.

¹³ Relacja Alexandra Tomský'ego z 4 VIII 2018 r., w zbiorach autora.

¹⁴ A. Tomsy, *Catholic Poland...*, s. 2.

¹⁵ *Conscience and Captivity. Religion in Eastern Europe*, ed. J. Broun, Washington 1988.

¹⁶ G. Sikorska, *Jerzy Popiełuszko. A Martyr for the Truth*, London 1985; *Ks. Jerzy Popiełuszko. Prawda warta życia*, tłum. T. Jeśmanowa, London 1985.

¹⁷ G. Sikorska, *Light and Life: Renewal in Poland*, London 1989.

¹⁸ Relacja Grażyny Sikorskiej...

¹⁹ G. Sikorska, *Poland*, [w:] *Conscience and Captivity...*, s. 189.

²⁰ D. Peterlin, *An Analysis of the Publishing Activity of Keston Institute in the Context of its Last Three Years of Operation in Oxford (2003-2006)*, „Occasional Papers on Religion in Eastern Europe” 2010, nr 1 (t. 30).

²¹ AAN, Spuścizna Stanisława Grochowskiego, 2299/1627, Keston at Oxford, pismo M. Bourdeaux do przyjaciół, Oxford, 2 VII 1991 r.

²² A. Deyneka, *The director of Keston College wins the Templeton Prize*, „Christianity Today” 1984, nr 28, s. 79.

²³ M. Bourdeaux, *Land of Crosses...*, s. 324.

COFNIJ SIĘ